

CREATIVE WORK OF ALISHER NAVOI**Uralov Ahtam Sindarovich**

Doctor of Architecture, Professor

(Samarkand State Institute of Architecture and Construction, Uzbekistan)

+998973934811

Kholdorov Husan Nortojevich

Independent Researcher (Samarkand State Institute of Architecture and Construction, Uzbekistan)

+998981108886

Abstract: The article, based on the study of historical sources of the time of Navoi, extensively covers the creative works of the great poet of the East and statesman Alisher Navoi (Khondamir, Muhammad Khivaki, Navoi, Babur) in the field of architecture, urban planning, landscape art and landscaping works carried out by him in Herat and other territories of Khorasan. It is reported that Navoi built mosques, madrasahs, hospitals, Khanaqah, Langarkhana, caravanserais, baths, Rabats, ponds, bridges, dug wells and canals for the administration of the people and citizens' comfort. By the author developed the first table on the objects constructed by Alisher Navoi, their location and territories based on specific examples. It is proved that Navoi was not only a great poet of the East, but also a great creator, that is, the architect of his time and people. It is proved that Navoi was not only a great poet of the East, but also a great creator, that is, the architect of his time and people.

Key words: Alisher Navoi, Herat, Khorasan, architecture, urban planning, landscape art, landscaping works, geography of Navoi's creative activity, table of his creative works.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ БУНЁДКОРЛИК ИШЛАРИ**СОЗИДАТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ АЛИШЕРА НАВОИ****Уралов Ахтам Синдарович**

Меъморчилик фанлари доктори, профессор

(Самарқанд давлат архитектура – қурилиш институти, Ўзбекистон)

+998973934811

Холдоров Хусан Нортोजиевич

мустақил изловчи (Самарқанд давлат архитектура – қурилиш институти, Ўзбекистон)

+998981108886

Аннотация. Мазкур мақолада Шарқнинг буюк шоири ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг Ҳирот шаҳри ва Хуросоннинг бошқа ҳудудларида меъморчилик, шаҳарсозлик, боғ-истироҳатчилик ва эл-юрт маъмурчилиги йўлида олиб борган хизматлари Навоий даврининг тарихий манбалари (Хондамир, Муҳаммад Хивакӣ, Навоӣ, Бобур,) асосида кенг ёритиб берилган. Навоийнинг эл-юрт маъмурчилиги ва фўқароларнинг фаровонлиги учун масжид, мадраса, шифохона, хонақоҳ, лангархона, (етим-есир ва ғарибларга овқат бериладиган жой), карвонсарой, ҳаммом, раббат, ҳовуз, куприklar қурдиргани, қўдук ва каналлар қаз-диргани ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Навоӣ амалга оширган бунёд-корлик

объектлари, улар қурилган шаҳар ва ҳудудлар аниқ мисолларда илк бор жадвал кўринишида ишлаб чиқилган. Мақолада Навоийнинг нима сабаб-дан "биноое тарх қилмоқким ҳамеша" деб ёзгани ва унинг нафақат Шарқнинг буюк шоири, балки улкан бунёдкори, яъни меъмори ҳам бўлганлиги исботлаб берилган.

Таянч сўзлар: Алишер Навоий, Ҳирот, Хуросон, меъморчилик, шаҳар-созлик, боғ-истироҳатчилик, эл-юрт маъмурчилиги, Навоийнинг бунёдкорлик географияси, бунёдкорлик ишларининг жадвали.

Аннотация. В статье на основе изучения исторических источников времени Навои (произведения Хандамира, Мухаммеда Хеваки, Наваи, Бабура) широко освещены созидательные работы великого поэта Алишера Навои в области архитектуры, градостроительства, садово-паркового искусства и благоустроительные работы, осуществлённые им в Герате и в других территориях Харасана. Приведены сведения о типологии зданий и сооружений Наваи: мечети, медресе, лечебное учреждение, хонака, лангархана, караван-сарай, хаммам, рабати, водоемы, мосты, колодцы, арыки, сохранившиеся до нашего времени. Построенные Алишером Навои объекты, их месторасположения и территории на основе конкретных примеров впервые разработаны в виде таблицы. Доказано, что Наваи был не только великим поэтом Востока, но и великим созидателем, то есть зодчим своего времени и народа.

Ключевые слова: Алишер Навои, Герат, Харасан, архитектура, градо-строительства, садово-парковое искусство, благоустроительные работы, география созидательной деятельности Навои, таблицы его созидательных работ.

Кириш. Биз Амир Темур ва Темурийларнинг давлатчилик, эл-юрт маъмурчилиги, илм-фан, маданият, санъат ва бошқа соҳалардаги хизматлари, саъй-ҳаракатлари ҳақида кўп гапирганмиз, илмий-тадқиқотлар ва китоблар ёзганмиз. Г. Пугаченкова, М. Бобоҳаджаев, М. Массон, Б.Аҳмедов, П.Зоҳидов, А. Мухаммаджонов, А.Ураловлар ана шундай олимлар қаторига киради. Бироқ, тан олиш керакки, темурийлар билан ёнма-ён тарзда фаолият кўрсатган, хусусан темурий Хусайн Бойқарога елкадош бўлган буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг улкан адабий-бадiiй мероси, унинг аҳамияти ва долзарблиги ҳақида кўп ва хўп гапирганимиз, ёзганимиз ҳолда унинг шаҳарсозлик, меъморчилик, халқ манфаати ва юрт ободончилиги йўлидаги хизматлари хусусида фақат тор доирада илмий маъруза ва семинарлар тарзида гапириб, уларни кенг халқ оммасига тўлиғича етказа олган эмасмиз. Ваҳоланки, Темурийларнинг бунёдкорлик фаолияти, меъморчилик ва тасвирий санъатга ҳомийлик қилиш анъаналари Хуросонда Алишер Навоий томонидан таҳсинга сазовор тарзда давом эттирилган. Мазкур ишда Навоийнинг ана шундай бунёдкорлик ишлари Навоий даврининг тарихий манбалари асосида тадқиқ қилинган ва илк бор ягона жадвал ҳолига келтирилган.

Асосий қисм. Мир Алишер Навоий (1441-1501) Ҳиротда вазирлик йилларида бутун кучини мансаб ва шон-шавкат учун эмас, балки эл-юрт учун хизмат қилишга, хушёр аҳли ва ҳакимлар ишини халқ фаровонлигига йўналтиришга, бунёдкорлик ва маърифатга қаратди. Ўша даврнинг машҳур тарихчиси Хондамир ўзининг "Хулосат ул-ахбор"да бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: *"Амир Алишернинг фазлу ҳунар табақасининг аксарига гамхўрлиги зўрдир. Тазқиб (олтин суви билан нақиллаш) ва тасвир илму ҳунарида бенуқсон ва чексиз бўлган қалам аҳллари, шунингдек, замон наққошлари ва давр муҳандисларининг кўпи ул ҳазратнинг тарбия ва таълим воситаси билан бу ҳунарларни ўргандилар ва атроф оламда монанди йўқ яхшилар тенги бўлдилар [1]. Ўша кезларда Навоий "фуқаро ва дарвешларнинг фаровонлиги ғариб ҳамда мусофирларнинг фароқати учун" кўплаб жамоат бинолари ва иншоотлари: хонақоҳ, масжид, мадраса, карвонсарой, ҳаммом, работ, ҳовуз ва кўприклар қурдирган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган баъзи иморатларнинг аниқ тафсилотларини келтиради. Улар орасида*

52 работ, 18 масжид, 3 мадраса, 16 кўприк, 19 ҳовуз, 9 ҳаммом ва бошқа бир қанча иморатлар ва иншоотлар бор. Работлар чўл ва сувсиз биёбонлардан ўтувчи узок карвон йўлларида савдогар ва йўловчиларнинг хотиржам қўниши ва тўхтаб дам олишлари учун қурилган бинолардир. Улар таркибида меҳмонхона, масжид, дам олиш хоналари (хужралар), қудуқлар ва ҳатто юк ҳайвонларини боғлаш учун ҳовлилар ҳам бўлган.

Маълумки, Алишер Навоий Астрободда ҳам қарийб икки йил ҳоким бўлиб, ободончилик, маъмурчилик, бинокорлик ишларига катта эътибор берган. Хива хони Оллоқулихоннинг (1825-1842 йилларда ҳукм сурган) Хуросонга қилган ҳарбий юришларидан бири ҳақида “Сафарнома” асарини ёзган Муҳаммад Назар ибн Мулло Саидниёз ал-Хевакий Алишер Навоий билан боғлиқ қизиқ бир воқеани баён қилади: *“Оллоқулихон қўшинлари Хуросон йўлида Мир саройи отлиқ мавзеки, Султон Ҳусайн Мирзонинг салтанати айёми ва Мир Алишернинг Астробод мамоликига (мамлакатига) ҳокимлиги ҳангомида бир саройи дилкушой ва қасри фараҳ афзой бино қилдургон эркан Ҳамул ерга музули ижлол буюрдилар”* [2]. Муаллиф таъкидлаганидек, “Дилкушо ва фараҳ афзо”, яъни кўнгилни шодлантирадиган ва қувончни оширадиган бу сарой Астрободда XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам мукамал сақланганлиги ҳамда унинг Алишер Навоий номи билан боғлиқ ҳолда “Мир саройи” деб аталиши эътиборга лойиқдир. Шунингдек, Навоий Астрободда жоме масжидини ҳам бунёд этади ва бошқа кўпгина ободончилик ишлари билан шуғулланади. Навоий ҳозирги Туркменистон ҳудудида жойлашган Марв (Мари) шаҳрида ҳам “Хусравия” (1476-1477) номли улкан масжид қурдирган. Тарихий манбаларнинг хабар беришича, бу масжид юз йилга яқин вақт ичида бузилмай сақланиб келган.

Навоий Марвда, бундан ташқари, камбағал етим-есирлар, ғариблар овқатланидиган жой – Мавлоно Сиррий лангархонасини ҳам қурдирган. Маълумки, Хуросоннинг тоғлиқ ерлари кўп бўлганлигидан йўллардаги оқар сувлардан кечиш ҳам осон бўлмаган. Шу боисдан тоғ ва дарёларга кўприк қуриш эл эътиборидаги хайрли ишлар қаторига кирган. Мустаҳкам ва соз кўприклар эса катта харажатлар талаб қилган. Алишер Навоий 16 кўприк солдириб, халқ мушкулени осон қилган.

Навоий Хуросон музофотида бир қанча булоқлар очтириб, каналлар қаздиради, ариқлар олдириб, қақраб ётган ерларга сув чиқаради, ҳовузлар, қудуқлар қаздиради. Ҳовузлар маҳалла ва гузарлар, масжид ва мазорлар қошида, карвон йўллари устида бунёд этилади. Хондамирнинг хабар беришича, Навоий қурган айрим ҳовуз ва кўприклар мраммрдан ишланган. Навоий даври меъморчилигида қурилган ҳовузлар тарҳи тўрт ва саккиз бурчакли бўлиб, қирғоқлари тош тахталар билан обод этилган. Ҳовузлар бўйларига мажнунтоллар ва ғужумлар (сада) экилган. Улар соясида халқ поғонали тош тахталар устида ўтириб дам олган.

Навоий қурдирган кўприкнинг дастлабки ва замонавий таъмирдан кейинги кўринишлари

Навоий халқпарвар ва ибратли кишиларнинг қабрлари устида ёдгорликлар, сағаналар, хонақоҳлар ҳам қурдирган. Алишер Навоий жангу жадал ва зилзилалар асоратидан зарар кўрган, халқ орасида машҳур бўлган кўҳна биноларни қайта тиклаб, таъмир этишдек ғоят мураккаб ишларга ҳам қўл

урган. Ҳиротдаги XIII аср меъмортичилиги ёдгорлиги – машхур Масжиди жоменинг таъмири ҳақида Хондамир ўзининг “Хулосат ул-ахбор” асарида қуйидаги хабарни ёзиб қолдирган: “... Султон Бойқаро ҳазратларининг дўсти Амир Алишернинг равишан хотирига нур сочиб, ўзининг тамом олий неъмат ҳимматини бу шарафли масжид биносини янгилаш ва ул олий ибодатхонанинг асосларини мустаҳкамлашни тезлаштиришига қаратди... 903 йилнинг рамазон ойида (1498 йил, апрел-май) биринчи навбатда мақсуранинг қулаб тушиган гумбаз ва пештоқини тиклашига амр қилди. Ундан сўнг тажрибали меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан мустаҳкам бўлмаган ул бинони тузатишига ишорат қилди, унинг икки томонига мақсура суфа ва олий даражали айвон қурдирди. Шу жиҳатдан улкан тоқ мустаҳкамланди ва у таърифлаб бўлмайдиган даражада маҳкам бўлди. Ва ул хайр-саховатли бинокор ўша иморат хусусида кўп ғамхўрлик туфайли, ҳар куни ўша шарофатли жойга таириф буюрар эди. Кўп кунлар этагини белига қистириб, ёллаган ишчилар сингари усталарга гишт узатарди ва бошқа ишлар қиларди. Тез-тез ўша ердаги меъморларга, усталарга ва косибларга қимматбаҳо саруполар кийдирарди ва кўп навозиши ва бошқа инъомлар билан хушдилни хурсанд қиларди. Шундай қилиб ... уч-тўрт йиллик иш олти ой муддат ичида тамомланди”[3]. Шундан сўнг, Мир Алишер бинога зеб бериш мақсадида, таникли муҳандислар, кошинтарошлар, ҳунарманд наққошлар ва сангтарош усталарни йиғиб, улардан бу ишни сўрайди. Тартиб билан бошланган бу олижаноб иш ҳам бир йил ичида “ғоят покиза ва безалиш” билан тугалланади. Баъзи бир маълумотларга кўра, мазкур масжиднинг чараклаб турган салобатли, жилвадор пештоқ ва деворларига машхур Мирак Наққош ва у бошчилигидаги бир қанча ҳунармандлар нақшлар ишланган[4]. Навоий биноларнинг атрофларига, улар ташкил этган меъморий муҳитнинг мазмуни ва манзарасига ҳам катта эътибор берган. Хондамир Навоий таъмиридан сўнг жоме масжиднинг “...атрофлари ва суфалари ажиб кашифиётларнинг кўплиги билан қолган бинолардан мумтоз ва мустасно бўлди”, - деб ёзади. Масжидни битирган ва безаган усталар сони қарийб юзта бўлган. Навоий таъмир этиб, зеб берган ушбу жоме масжиди ҳовлисининг узунлиги 114 метр, эни 84 метр бўлиб, 6 та дарвозали бўлган. Жоме масжиди ҳозир ҳам Ҳиротнинг энг гўзал обидаларидан бири ҳисобланади.

Навоий таъмир эттирган Ҳирот жоме масжидининг бош тарзи (чапда) ва ички ҳовлисининг кўринишлари

Жоме масжиди таъмиридан ташқари Хондамир “Макорим ул-ахлоқ” асарида Навоийнинг Ҳирот ва бошқа шаҳар, кишлоқлардаги 17 та масжидни қайта тузаттирганлиги ҳақида ҳам сўз юритади.

В.В.Бартольднинг ёзишича, Навоий булардан ташқари Қобус минорасини тузаттирган, шунингдек, Аслон-жозоба работини қайта тиклатган. Ҳиротдаги боёна ўйларни безашда Навоий меъморларга рангли деразалардан фойдаланишни таклиф қилади[5].

Навоий вазирлик вазифасидан истеъфо бергач, унинг дўсти султон Ҳусайн Бойқаро Алишерга уй-жой ва боғ битмоғи учун шаҳар ташқарисидаги хушхаво Инжил канали бўйидан ер ва сув ажратиб

беради. У ерга Навоий ўзига атаб ҳовли-жой, боғча ва катта кутубхона бунёд этибгина қолмай, 1475-1481 йиллар орасида бир қанча хайрли қурилишларни ҳам амалга оширади. Академик Г.А.Пугаченкованинг фикрича, бу қурилишларнинг умумий бош режасини Навоийнинг ўзи таклиф этган бўлиб, қурилиш Хиротнинг қатор устакор меъмор, муҳандис, бинокор ва наққошлари томонидан амалга оширилган[5].

Навоийнинг шахсан ўзи иш бошида тургани учун меъморлар ва қурувчилар алоҳида завқ-шавқ билан меҳнат қилишган. Навоий Инжил канали бўйида ҳашаматли “Ихлосия” мадрасаси ва унинг қаршисида эса ғоят гўзал ва кўркам “Халосия” хонақосини солдиради. Навоий ўзининг “Вақфия” асарида бу ҳақда шундай ёзади: “Ихлосия” мадрасаси муқобилисидаким, ... хонақоҳ бино қилинди”[6]. Кўриниб турибдики, ҳар иккала бино ёрдамида Инжил суви бўйида тартиб ва зукколик билан бир меъморий мажмуа-ансамбль бунёд этилган. Навоий бунёд этган ушбу меъморий ансамбль ташкил этилишига кўра, Ўрта Осиё шаҳарсозлик назариясида “қўш услуб” номи билан машҳур. Самарқанддаги Регистон майдонида оламга машҳур Улуғбек ва Шердор мадрасалари ҳам “қўш” услубидаги ансамбль кўринишида бунёд этилганлиги ҳақида биз юқорида эслатиб ўтдик. Бу услубнинг асосий хусусияти шундан иборатки, ансамбль таркибидаги биноларнинг бош пештоки бир бирларининг рўпарасида жойлашмоғи керак. Улар орасидаги масофа ушбу бинолар бош тарзлари энининг йиғиндиси ярмидан кам бўлмаслиги мақсадга мувофиқдир. Бинолар орасида майдон жойлашган ёки кўча ўтган бўлиши мумкин.

Биноларни қўш услубидаги мажмуа тарзида бунёд этишдан асосий мақсад бинолар орасидаги гавжум майдон ёки кўчада кун давомида соя-салқин ташкил этишдир[7].

Бу услуб ёрдамида Инжил канали бўйида ташкил этилган муҳташам меъморий муҳитда ҳам хушҳаво мўъжаз иқлим яратилганки, бу шаҳарсозлик бобида эътиборга лойиқдир. Навоий шаҳар ташқарисидаги Инжил мавзесида янги жоме масжидини қурдиради. Бу ҳақда Хондамир шундай ёзади: “... У шундай иморатки, унинг соф ва энг яхши мақсуралари ложувард ва тилло суви билан безатилгандир... Бу бахт-саодатли ва фаровон масжиднинг зар билан сирлаб моҳирона ишланган икки минораси осмон сари бош кўтарган. Тенгги йўқ бу масжиднинг шимолий тарафида камоли зеби зийнат билан қорихона – дорилҳаффоз ҳам қурилиб, унинг девори ва шифтлари ложувард ва тилло суви билан безатилгандир” [3].

Навоий ушбу масжиднинг жанубий томонида “Халосия” хонақоси, ғарбида, Инжил яқинида “Шафоия” шифохонаси, унинг қаршисида эса “Сафоия” ҳаммомини, улар қошига ҳовуз ҳам қуради. Шуни таъкидлаш керакки, Навоий Хиротда қурдирган биноларида ҳозирги меъморчилигимизда биз янгилик деб ишлатадиган анжуманликка-комплекс-ликка эришишга ҳаракат қилган ва бунга эришган ҳам. Қуришга ажратилган Инжил канали бўйидаги майдонга Навоий ўз даврининг етук меъморлари билан маслаҳатлашиб, қурилажак иморатлар ва ташкил этилажак хайрли хизматлар турини мумкин қадар анжуманлаштирган. Бу ердаги иморатлар орасида уй-жойлардан ташқари, мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом, ҳовузлар, савдо расталари, дам олиш хиёбонлари, боғ-роғлар мужассам бўлган. Навоий солдирган иморатлар ўзининг кўркамлиги, хушҳаволиги, зебу зийнати, маҳобати билан бошқа иморатлардан ажралиб турган. Алишер Навоий қурган бинолар услуби ва архитектураси шоир замондошлари қўлғемаларида, Навоийнинг ўз асарларига битилган миниатюраларда тўлиқ бўлмаса-да, жозибador тасвирланган. Г.А.Пугаченкованинг фикрича, бу миниатюралар Навоий яшаган давр меъморчилигидан акс-садодир. Шоирнинг “Хамса”сига ишланган миниатюраларда боғлар, боғ кўшклари, ҳаммом, ҳовузлар, фавворалар тасвирини учратамиз. Миниатюралардан бирида Навоий даврининг ҳаммомлари ғоят ҳашамдор қилиб безатилганлигини, уларга қадимий Шарқнинг фаришта қушлари Анқонинг тасвири ифодаланганлигининг шохиди бўламиз[8].

Ювиниш залининг поли мармар тахталар, изораси эса одам бўйи баландлигида хошияли ложувард нақшлар билан безатилган. Деворнинг юқори қисмига содда нақшлар, пештоқига эса ўсимликсимон шакллар билан ҳашам берилган.

Навоий Нишопур шаҳрига машойхлар қабрини зиёрат қилишга борганида қабрларнинг кўпчилиги бузилишга яқинлашганини кўриб, хижолат тортади ва уларни тузатишга буюради. Ўшанда бузилган қабрлар давр услубида қайта тикланиб, Навоий шуъласидан нур олади. Навоийнинг бузилган биноларни кўрганда қайғуриши, уларни тартибга солишдаги ҳаракати Навоий табиати учун табиий бир ҳол ҳисобланган бўлса ажаб эмас. Буни Навоийнинг Машҳадда бўлганида 1405-1418 йилларда қурилган Гавҳаршод масжидининг айрим жойларини кўриб, уларни қайта тиклаш ва таъмирлаш учун қилган ҳаракатларида ҳам кўришимиз мумкин. Шунинг учун бўлса керак, кейинчалик Гавҳаршод масжидида Алишер Навоийнинг алоҳида айвони ташкил этилган бўлиб, у масжиднинг ўша тузаттирилган эски ҳовлисида жойлаштирилган.

Бундан ташқари, Навоий Машҳадда шаҳар хиёбонида катта ариқ ётқизиб уни обод этади ва ўзи эътиқод қўйган имом Ризо (Х аср) мақбарасининг жанубий қисмига ғоят бир гўзал айвон бунёд этириб, ул жойни Қуръон ўқишга мослаб “Доруш-хуффоз ташкил қилади. Шуниси эътиборга лойикки, Навоий қурдирган айвоннинг нақшин устунлари бўлиб, улардан бирига ўзининг эмас, балки дўсти ва ҳамкори Хусайн Бойқаро номини нақшлатган[9].

Алишер Навоий ўзининг устози ва дўсти Абдурахмон Жомий вафотидан сўнг сармозори устига маҳобатли мақбара қурдиради. Хондамирнинг ёзишича, ушбу мақбара ўзининг “кенглиги ва юксаклиги ҳамда хушҳаволиги билан машҳур” бўлган. Навоий даврида қурилган Мозори Шариф шаҳридаги “Намакдон” деб аталмиш бино ошхонали меҳмонхона бўлган. Бино ташқаридан 12 тарафлама, ичкаридан 8 тарафлама (“панорама”га ўхшаш) кўринишга эга бўлган. Бинонинг кўкаламзор ва гулларга бой ҳовлисидаги мармар ҳовуздан доим сув оқиб турган. Ҳовуз “Оби зам-зам” деб аталган. Ҳовлида тўртта равоқ орқали чиқилган. Афғон мутахассисларининг маълум қилишича, ушбу табаррук бино кўп йиллар халқ хизматида бўлган ва афсуски, бундан йигирма йил бурун бузилиб кетган[10].

Шунингдек, Навоий замондошлари бўлмиш кўпдан-кўп қўли қиска ижод аҳлига ҳам ўз ҳисобидан ҳовли-жой қилиб бергани тарихий манбалардан маълум. Алишер Навоий ўз ҳаёти давомида “минг бир” хайрли ишни бажаришни ният қилган эди. Шулардан 366 таси бинолар ва таъмирлаш бўлиб, бу вазифани у шараф билан бажарди. Навоийнинг меъмор-муҳандислар билан мулоқотда бўлиши, баъзи меъморий масалаларда улар билан баробар фикр юритиши шоирнинг муҳандислик соҳасидаги истеъдодидан дарак беради. Бундан ташқари, Навоийнинг меъморлар санъатига бўлган шахсий қизиқиши ҳам жиддий аҳамиятга эга бўлган. Шу боисдан бўлса керак, Навоий кўп қурилишларнинг тарҳини ўзи тузар, айрим меъморларнинг хато ва камчиликларини кўрсатиб берар ва ўз фикрини мунтазам кўп бурчаклар, айлана ва доиралар ҳақидаги қонуниятлардан далил келтириб исботлар эди[11].

Ҳозирги кунда Алишер Навоий бунёд этган бинолар, мақбаралар, канал ва сув омборларидан айримлари сақланиб қолган. Уларнинг ҳамон халқ хизматида эканлиги айниқса, бизни қувонтиради. Сақланиб қолган бино ва иншоотларнинг бизга маълумларини санаб ўтаемиз[2]:

- 1) Қадимий Ҳазрат Ризо Алайҳу Салом мақбарасига қурилган жанубий айвон ва мақбара атрофидаги кўк тошдан фарш қилинган 64x104 метрлик кўҳна сахн (Машҳад шаҳри, Эрон);
- 2) Машҳад шаҳрига ўтказилган, шаҳарни ҳозир ҳам сув билан таъминловчи канал;
- 3) Машҳаддаги шаҳар хиёбони анҳори;
- 4) Машҳад шаҳри атрофидаги “Осиён Мир Алишер” номи билан элга танилган сув тегирмони;
- 5) Ҳирот йўлидаги Хавф қишлоғидаги сув ҳавзаси – омбори Машҳад;
- 6) Устоз Фахриддин Атторнинг Нишопурдаги сағанаси (Эрон);
- 7) Буст шаҳридаги Сангибаст работи (Афғонистон);
- 8) Дезободдаги Дезобод работи (Афғонистон);
- 9) Тарак қишлоғидаги гиштдан ишланган сув омбори (Афғонистон);
- 10) Лангар қишлоғидаги Қосимул Анварнинг зиёратгоҳи (Афғонистон);

- 11) Ҳиротда таъмир этилган шаҳар жоме масжиди;
- 12) Ҳирот Гозургоҳидаги Абдуллоҳ Ансорий меъморий мажмуаси.

Навоийнинг қурдирган биноларига шоирона чиройлиномлар қўйиш одати бўлган. Ихлосия, Халосия, Шифоия, Сафоия, Низомия, Хусравия ва Фиоия шулар жумласидандир. Бино номлари маънодор, “исми жисмига монанд”, шунингдек, заруриятга қараб абжад ҳисобида қурилиш йили тарихини ҳам ифодалаши мумкин бўлган. Масалан, Ихлосия мадрасасининг номи Навоийнинг дўсти Султон Ҳусайн Бойқарога бўлган шахсий ихлосини, миннатдорчилигини билдирса, Шифоия шифохонасининг номи соғлиқ, шифо, Сафоия ҳаммомининг номи эса озодлик, поклик маъносини англатган. Хусравия мадрасасининг номи бинонинг биринчи ғиштини қўйган марҳум шахзода Мирзо Муҳаммад номи ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган[2].

Алишер Навоий ўзининг Инжил канали ёқасида олиб борган бунёдкорлик ва ободончилик ишларини “Вакфия” асарида қайд этиб ўтаркан, ушбу доим гавжум ва Ҳирот аҳлига манзур меъморий анжуманга “Неъматобод” деб ном беради[6] :

*Бу буқъаки то биноси бунёд ўлди,
Эл ҳожат ила факрдин озод ўлди,
Дарвешу гани неъматидан шод ўлди,
Бу ваздин оти Неъматобод ўлди.*

Дарҳақиқат, Навоийнинг Инжил бўйидаги меъморий анжумани нафақат таълим-тарбия, илм-маърифат ва соғлиқ-саломатлик маскани, балки бева-бечораларга озик-овқат ва турли хил тирикчилик воситалари улашиб турувчи табаррук мавзе ҳам ҳисобланган.

Алишер Навоийнинг бунёдкорлик фаолияти унинг чуқур дунёқарашидан келиб чиқиб, одамийликка, халқпарварликка, эзгуликка йўғрилган. Навоий ўз замондошларини, ҳатто асарларидаги қаҳрамонларини ҳам бунёдкорликка ундайди:

*Ким қилса иморатки, мақдур ўлғай,
Чун исми китобида мастур ўлғай.
Не чоққача ул биноки маъмур ўлғай,
Ул исм улус тилига мазкур ўлғай.*

Навоий халқни эл-юртни обод қилишга, мамлакатни боғ-бўстонга, масканни гулистонга айлантиришга ундайди. Шунинг учун ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома”сида тўғри қайд қилган эди: “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай...”. Навоий Ҳиротнинг йирик марказ бўлишига раҳна-молик қилади ва бунга эришади ҳам. Бу истиқболли ва одамийлик йўлида у халққа нафақат ўз шеърлари билан мурожаат қилди, балки бунёдкорликнинг барча соҳаларидан, жумладан, ўз даври меъморчилик ва боғ-оройишчилик санъати чўққиларидан ҳам тўла фойдалана олди.

Натижалар ва хулоса. Алишер Навоийнинг улкан бунёдкорлик ишларини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида алломанинг бу соҳадаги хизматлари ҳам унинг бадиий адабиёт ва шоирлик соҳасидаги улкан хизматларидан юқори бўлса юқори, лекин кам эмаслиги маълум бўлди. Навоий халқпарварлигининг моҳияти унинг шеърлятидагина бўлиб қолмай, балки унинг эл-юрт маъмуричилиги ва бунёдкорлик фаолиятида, халқ манфаати йўлидаги хайрли ишларида ҳам намоён бўлди. Бу ишларни амалга ошириш учун эса меъмору-муҳандислар билан маслаҳатлашган ҳолда кўплаб биноларни тарҳ қилмоқ зарур эди. Ҳа, “Биное тарҳ қилмоқким ҳамеша”, деганида улуғ шоир худди шу эзгу мақсадни кўзда тутган эди. Шу боисдан буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийни катта ишонч билан айтиш мумкинки, у нафақат Шарқнинг буюк шоири, балки улкан меъмори-бунёдкори бўлиб ҳам тарихга кирди.

Ҳозирги вақтда биз “Хурасоннинг Алишер Навоий даври архитектураси” мавзусидаги тадқиқот устида иш олиб борар эканмиз, унда Навоийнинг шаҳарсозлик, меъморчилик, боғ-парк қурилиши,

ободончилик ва эл-юрт маъмурчилиги йўлидаги бунёдкорлик ишларининг географиясини аниқ шаҳар ва қишлоқлар ҳамда объектлар мисолида жадвал тарзида ишлаб чиқиб, ўқувчига тушунарли тарзда яхлит салномага жамлашга муваффақ бўлдик. Бундай иш Ўзбекистонда биринчи марта амалга оширилади (жадвалга қаранг).

Алишер Навоийнинг бунёдкорлик ишлари

Навоийнинг бунёдкорлик ишлари географияси (шаҳар ва қишлоқлар мисолида)							
Ҳирот шаҳри ва унинг атрофида	Машҳадда	Астрободда	Марв (Марида)	Мазори Шарифда	Афғонистон ҳудудида	Хуросон ҳудудида қурдирган иморатлари	Меъморий обидаларни тузатиш ва таъмирлаш
• Навоийнинг Инжил канали мавзусидаги "Унсия" уйи, боғи ва кутубхонаси • "Ихлосия" мадрасаси ва унинг қаршисидаги "Халосия" хонақоҳи • "Шифоия" номли шифохонаси • "Сафоия" номли ҳаммоми • Янги Жоме масжиди • Қайта таъмирланган Ҳирот	• Гавҳаршод масжидининг таъмири • Шаҳар хиёбонининг обод этириш мақсадида қурилган анҳор • Шаҳарни сув билан таъминлаш учун қурилган канал • Имом Ризо мақбараси ёнидаги айвон ва "Дор уш-хуффоз" (Қорила уйи) • Абдурахмон Жомий мазори устига	• Мир саройи • Жоме масжиди • Шаҳардаги ободончилик ва меъморчилик ишлари	• Хусравия масжиди (қурилган йили 1477 й.) • Мавлоно Сиррий лангаргоҳи (камбағал етим – есирлар, ғарибларни овқатлантирадиган жой)	• Намакдон номли улкан ички ҳовли боғи бўлган ошхона ва меҳмонхона • Ушбу меҳмонхона ҳовлисидаги "Оби зам-зам" ҳовузи	• Буст шаҳридаги Сангибаст работи • Дезобод работи • Тарак сув омбори • Қосимул Анвар зиёратгоҳи	• 16 та кўприк • 52 та работ • 18та масжид • 3 та мадраса • 11 та ҳовуз • 9 та ҳаммом • 1 та шифохона • Булоқлар очдирган • Каналлар, кудуқлар қаздирган • Ариқлар олдириган • Ҳовузлар қаздирган • Халқпарвар ва ибратли инсонларнинг қабрлари устига мақбаралар,	• Ҳиротдаги машҳур жоме масжиди таъмири (1498 й) • Шаҳар ва қишлоқлардаги 17 та масжидни қайта тузаттиради. • Қобус минорасининг таъмири • Аслон - жозиба работининг таъмири • Ҳиротдаги Милкат оғашифохонасининг таъмири

жоме масжиди • Сифатли қоғоз ишлаб чиқарадиг ан "Жувоз" биноси • Ал – ад - Давла номига қурилган Чорсу биноси • Гозургоҳд аги Абдуллоҳ Ансорий мақбара ансамбли ва ҳазираси •Хирот шаҳри атрофидаг и боғлар: • Боғи Мурғоний • Боғи Сарипули – Санкашон • Боғчаи Гузургоҳ •Боғчаи Шавқия • Боғчаи тахти Бобо Сўхта боғлари	қурилган мақбара • Ошёи Мир Алишер" тегирмони • “Омбори Машҳад” сув иншооти					сағоналар, хонақоҳла р қурдирган • Қўли қиска ижодкорла р аҳлига ўз ҳисобидан ҳовли жойлар қурдириб берган	
---	--	--	--	--	--	---	--

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хондамир. Хулосат ул-ахбор. //ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. инв. 2209. 496-саҳифа.
2. Уралов А., Хожихонов М. Темурийлар маънавияти ва маданият.- Самарканд: Суғдиёна, 1996, 151-бет.
3. Ахмедов Б. Хондамир.-Тошкент: Фан, 1965. 43-бет.
4. Усмонов О. Камолитдин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби.-Тошкент: Фан, 1977. 36-38-бетлар.
5. Пугаченкова Г.А. Из художественной сокровищницы Среднего Востока.-Ташкент, 1987. –с.187-214.
6. Алишер Навоий. Вақфия.-Асарлар. 15 томлик, 13-т. – Тошкент, 1996.-179-бет.
7. Ахмедов М. Некоторые особенности формирования архитектурных ансамблей исторических сложившихся городов Средней Азии//Вопросы теории и истории архитектуры Узбекистана. Вып. 210.-Ташкент, 1977. – с. 17
8. Уралов А.С. Бани-хаммам в зодчестве Центральной Азии.-Самарканд 2003.
9. Уралов А., Сувонкулов И. Алломалар олами. – Тошкент, 1991. 42-бет
10. Абдуазизов А. Минг бир ният//Совет Ўзбекистони, 1991. 22-январь сони.
11. Валихонов О. (Бокир). Навоий ва фан.// Фан ва турмиш, 1991. 9-сон, 7-б.